

MOLNÁR ANTAL

SCARDONAI PÜSPÖKÖK „AD LIMINA” JELENTÉSEI (1624-1648)

Bevezetés

Az európai történetírás a kora újkori katolicizmus múltja szempontjából kiemelt fontosságot tulajdonít a püspöki pasztoráció eredményeképpen létrejött forrásoknak (egyházlátogatási jegyzőkönyvek, zsinati határozatok, ad limina jelentések stb.)¹ Ennek oka elsősorban a Tridentinum által definiált, a püspök tevékenységének központi jelentőséget tulajdonító egyházmodellben keresendő.² Ezen dokumentumok még jelentősebb értéket képviselnek olyan régiók egyház- és művelődéstörténete szempontjából, amelyek múltjáról más források igen kevésbé, vagy sokszor egyáltalán nem tájékoztatnak.³ Hasonló a helyzet a hódolt Balkán esetében, ugyanis a helyi források igen hézagosak, így a szentszéki levéltárakban őrzött egy-

-
- 1 Itt csupán néhány módszertanilag is érdekes munkát emelünk ki. Delumeau, Jean: *Le catholicisme entre Luther et Voltaire*. Paris, 1985. 209-220. p.; De Rosa, Gabriele: *Vescovi, popolo e magia nel Sud*. Napoli, 1971.; Zeeden, Ernst Walter – Lang, Peter Thaddäus (Hrsg.): *Kirche und Visitation. Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen Visitationswesens in Europa*. Stuttgart, 1984.; De Rosa, Gabriele: *L'utilizzazione storica dei sinodi post-tridentini: il caso della diocesi di Rieti*. = *Ricerche di Storia Sociale e Religiosa* 17 (1988) n. 33. 107-130. p.; Menozzi, D.: *Per l'utilizzazione delle „Relationes ad limina” in sede storico*. L'esempio di Reggio Emilia e Guastella. In: Mazza, E – Gianotti, D. (a cura di): *Presiedere alla Carità. Studi in onore di S.E. Mons. Gilberto Baroni vescovo di Reggio Emilia - Guastella*. Genova, 1988. 407-441. p.
 - 2 Alberigo, Giuseppe: *L'Istituzione e i poteri nella Chiesa. L'episcopato nel cattolicesimo riformato (XVI-XVII sec.)*. In: Vogler, Bernard (ed.): *Colloque de Strasbourg septembre 1983 sur l'institution et les pouvoirs dans les Eglises de l'antiquité à nos jours*. *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae VII.*, Bruxelles-Louvain, 1987. 268-286. p.
 - 3 Gruzinski, Serge: *Christianisation ou occidentalisation? Les sources romaines d'une anthropologie historique*. = *Mélanges de l'Ecole Française de Rome, Italie et Méditerranée*, 101 (1983) 733-750. p.

házlátogatási beszámolók, püspöki és misszionáriusi jelentések sokszor felbecsülhetetlen értékűek a régió multjának rekonstruálásához.⁴

Az általunk közölt források az Oszmán Birodalom európai részének északnyugati területére vonatkoznak: hódolt Dalmácia, Bosznia, Szlavónia, Szerémség, Dél-Dunántúl. Ezek a területek (hozzászámítva még a temesközi, erdélyi és bulgáriai missziót) alkották nagyjából a bosnyák ferencesek lekipásztori tevékenységének színterét.⁵ Boszniában és Dalmácia hódolt részein szinte kizárólag ők képviselték a katolikus klérust, míg máshol világi papokkal, illetve a Dunántúlon jezsuita misszionáriusokkal együtt dolgoztak.⁶

-
- 4 Itt csak néhány általános jellegű tanulmányt idézünk: Nikić, Andrija: Vodić, tematski inventar i indeks povijesnog arhiva Kongregacije „de Propaganda Fide”. = Glasnik Arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine. 16-17 (1976-77) 15-40. p.; Buturac, Josip: Arhiv Propagande u Rimu i povijest južnih Slovena. = Croatica Christiana Periodica 2 (1978) 174-184. p.; Tóth István György: A XVII. századi török hódoltság katolikusai a római Propaganda Fide levéltárának tükrében. In: Katolikus egyháztörténeti konferencia. (Keszthely, 1987.) Bp., é.n., 33-39. p.; Egy markáns példa: Észak – Albánia XVII. századi faluhálózatát csak a Propaganda Kongregáció levéltárában található vizitációs jelentések alapján tudták a kutatók rekonstruálni. Ld.: Zamputi, Injac: Mbi disa materiale të reja dokumentare të shekullit XVII. = Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, 12 (1958), Seria Shkencat Shoqërore 3., 170-190. p. (francia rezümé: 211-215. p.)
 - 5 Hoško, Franjo Emanuel: Djelovanje franjevaca Bosne Srebene u Slavoniji, Srijemu, Ugarskoj i Transilvaniji tijekom XVI. i XVII. stoljeća. In: Povijesno - teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katerine. Sarajevo, 1979. 103-115. p. (A továbbiakban: Hoško, 1979.)
 - 6 A vizsgált területek hódoltság kori egyháztörténetére csupán néhány fontosabb munkát idézünk. Bosznia: Džaja, Srećko M.: Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegovina. Voremanzipatorische Phase 1463-1804. München, 1984, 151-218. p. (A továbbiakban: Džaja, 1984.); a bosnyák ferencesekről készült legújabb monográfia: Mandić, Dominik: Franjevačka Bosna. (Razvoj i Uprava Bosanske Vikarije i Provincije 1340.-1735.) Rim, 1968.; Szlavónia, Szerémség: Buturac, Josip: Katolička Crkva u Slavoniji za turskoga vladanja. Zagreb, 1970. (A továbbiakban: Buturac, 1970.); Dalmácia: Jurišić, Karlo: Katolička Crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine. Zagreb, 1972. (A továbbiakban: Jurišić, 1972.); Kosor, Karlo: Drinška krajina za turskoga vladanja.= Kačić, (11) 1979 125-194. p. (A továbbiakban: Kosor, 1979.); Magyarországról máig a legjobb: Juhász, Coloman: Laien im Dienst der Seelsorge während der Türkenherrschaft in Ungarn. Münster, 1960. 26-69. p. (A továbbiakban: Juhász, 1960.); Az újabb irodalomra ld. Szakály Ferenc A hódoltsági katolikus egyháztörténet távlatairól. In: Katolikus egyháztörténeti konferencia. (Keszthely, 1987.) Bp., é.n., 16-32. p.

A paphiánynál is égetőbb gond volt a főpásztorok hiánya a török területeken, ugyanis püspökök nélkül a katolikus reform behatolásáról a Balkánon szó sem lehetett. A közismert probléma abban állt, hogy a Habsburg uralkodók ragaszkodtak a magyar király főkegyúri jogához, s az általuk kinevezett főpapok nem mehetek be török területre.⁷ Hasonlóképpen a pápa által kinevezett, velencei alattvalónak számító dalmáciai püspökök sem tudtak a hódolt területeken működni.⁸ A Szent-
szék két egymást követő fázisban próbált meg a nagyszámú, török uralom alatt élő katolikus lelki szükségletein segíteni: először apostoli vizitátorokat küldött, majd missziós hierarchiát szervezett.

Az apostoli vizitátor a pápa különleges, lelkipásztori feladatokkal megbízott küldötte; a vizitációnak ez a formája a Tridentinum után különösen Itáliában terjedt el, s ott a katolikus megújulás egyik legfontosabb eszközének számított.⁹ A vizsgált területen a XVI-XVII. században öt apostoli vizitátor működéséről tudunk.¹⁰ A főpásztori jelenlét állandósítását célozta a missziós hierarchia szervezése. A római hatóságok az új egyházi struktúrák kialakításakor nem a középkori egyházmegyei határokat, hanem az egykori politikai egységeket tekintették missziós alapegységnek. Így szerveződött meg a missziós hierarchia az egykori Regnum Bosniae, illetve a Regnum Hungariae és a Regnum Dalmatiae török uralom alá jutott részein. (boszniai, belgrádi és macarscai püspökségek).¹¹ Az újjászervezés a boszniai terü-

7 A főkegyúri jog történetének újabb összefoglalása: Csizmadia, Andor: Die Entwicklung des Patronatsrechtes in Ungarn. = Österreichisches Archiv für Kirchenrecht, (25) 1974 308-327. p.; Ld. még: Fraknoi Vilmos: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp., 1895. 233-404. p. (A továbbiakban: Fraknoi, 1895.)

8 Zlatović, Stipan: Franovci države Presvet. Otkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji. Zagreb, 1888. 28, 42-43. p.

9 Beal, John P.: The Apostolic Visitation of a Diocese: a canonico – historical investigation. = The Jurist, (49) 1989, 347-398. p. (itt: 378-390. p.); Pastor, Ludwig von: Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters. IX. Freiburg im Bresgau, 1923. 52-59, 900-901. p.; Hoško, 1979. 112-114. p.

10 Az alább említettek kivül Bonifacije Drakolica stagnoi és Agostino Quintio curzolari püspökök. Ld. Juhász, 1960. 27-28. p.

11 Hoško, 1979. 112-114. p.

leteken kezdődött, ahol a XVI. század közepétől kezdve működtek bosnyák ferences püspökök (szendrői címmel), akiket azonban a török többszörösen száműzött. A boszniai püspöki címet csak ketten kapták meg, Antun Matković (1573-1583) és Franjo Baličević (1588-1615).¹² Baličević halála után 1639-ig gyakorlatilag kettős hierarchia működött: a király által kinevezett és nem rezideáló boszniai püspökök, valamint a Boszniában működő, más balkáni püspöki címmel (Scardona, Drivasto) felszentelt ferences apostoli adminisztrátorok, illetve apostoli vikáriusok. Ez utóbbiak az 1622-ben alapított új szenszéki kongregációnak, a missziós ügyek intézésével megbízott Congregatio de Propaganda Fidének a joghatósága alatt tevékenykedtek. 1639-től 1703-ig sikerült összhangba hozni a bécsi, római és boszniai érdekeket, így az ebben az intervallumban működő három boszniai püspök ténylegesen rezideáló főpap volt.¹³

Az első Belgrád székhellyel működő katolikus főpásztor Petar Katić prizreni püspök (1618-1622). 1625-től 1647-ig különböző püspöki címekkel működtek apostoli adminisztrátorok Belgrádban, joghatóságuk a Duna-Tisza és a Dráva-Száva folyók közére terjedt ki, 1647 és 1720 között pedig belgrádi címmel és székhellyel öt püspököt ismerünk. A boszniai és belgrádi püspökök között az egész XVII. század folyamán elkeseredett joghatósági vitáknak lehetünk tanúi, elsősorban a szlavóniai plébániákat illetően.¹⁴

A harmadik missziópüspökséget, a XIV. században felújított és a XVI. század elejére újra elhalt macarcsai püspökséget 1615-től kezdve töltötte be folyamatosan a Szentszék, főpásztorainak joghatósága a déli hódolt dalmát területekre és Nyugat-

-
- 12 Jelenić, Julijan: Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca (1437-1878). = Starine, 36 (1918) 86-87. p. (A továbbiakban: Jelenić, 1918.); Buturac, 1970. 60-64. p.
 - 13 Buturac, 1970. 69-136. p.; Gauchat, Patritius: Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi. IV. 1592-1667. Monasterii, 1935. 119. p. (A továbbiakban: HC. IV.); Ritzler, Remigius - Sefrin, Pirminius: Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi. V. 1667-1730. Patavii, 1952. 124. p. (A továbbiakban: HC. V.); Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal. III. 1526-1685. Bp., 1903. 337-339.p.
 - 14 Premrou, Miroslav: Serie dei vescovi romano – cattolici di Beograd. = Archivum Franciscanum Historicum, 17 (1924) 489-508. p., 18 (1925) 33-62. p. (A továbbiakban: Premrou, 1924, 1925.)

Hercegovinára terjedt ki.¹⁵ (A Hercegovinában található, igen ritkán betöltött duvnói és a szinte teljesen szerb orthodox-szá vált trebinjei püspökségről itt külön nem szólunk).¹⁶

Hol helyezkedik el tehát a fenti struktúrában a scardonai püspökség és milyen hatáskörrel rendelkeztek betöltői a XVII. század első felében? Scardona (Skradin) kicsiny dalmáciai város a Krka torkolatánál. 530-ban említik először püspökét, 1126-ban Biograd lerombolása után a város főpásztora Scardonába tette át székhelyét, s az 1522-es sikeres török ostromig Scardona egyházmegyei székhely.¹⁷ Noha a scardonai püspöki cím a XVI. század folyamán nem merült teljesen feledésbe¹⁸, a Szentszék csak 1613-tól kezdve töltötte be, mégpedig egy egyházbiztos abszurd helyzet megoldásaként. Róma ugyanis 1573-ban Antun Matkovićot, majd 1588-ban Franjo Baličevićet immár nem a szendrői, hanem a boszniai püspöki címre nevezte ki a magyar király közreműködése nélkül, jelezni kívánván ezzel is, hogy a ferences főpásztorok a középkori egyházi struktúrák pusztulása miatt az egész tartomány (Regnum Bosniae) ordináriusai.¹⁹ Mikor azonban 1600-ban Ujlaky Lajos, 1607-ben Ergelics Ferenc, majd 1610-ben Telegdy János, a király által a boszniai címre kinevezett püspökök pápai megerősítésért folyamodtak, a Szentszéktől (amelynek figyelmét Baličević személye nyilván elkerülte) ezt meg is kapták.²⁰ A paradox helyzetre akkor derült fény, amikor 1612-ben Baličević a római hatóságoktól koadjutor kinevezését kérte, s erre a tisztségre a szintén bosnyák ferences

15 Jurišić, 1972. 38-60. p.; Rupčić, Bonicije: Makarska biskupija i zapadna Hercegovina do g. 1735. = Nova et vetera, 31 (1981) 107-136.p.

16 A két említett püspökség történetére ld. Mandić, Dominik: Duvanjska biskupija od XIV.-XVII. stoljeća. Zagreb, 1936. (A továbbiakban: Mandić, 1936.); Pandžić, Basilius: De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi. Romae, 1959.

17 A legújabb tömör összefoglalás a püspökség történetéről: Bačić, Stanko: Visovacki franjevci u skradinskoj biskupiji. Split, 1991. 13-15. p.

18 Gulik, Guilelmus van – Eubel, Conradus: Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi. III. 1503-1591. Monasterii, 1923. 294.p.; Farlatus, Daniel: Illyricum sacrum. IV. Ecclesiae suffraganeae Metropolis Spalatensis. Venetiis, 1769. 27-28. p. (A továbbiakban: Farlati, 1769.)

19 Hoško, 1979. 112-114.p.

20 HC. IV. 119. p.

Antun Matićot javasolta, majd ennek a ferences káptalan általi megválasztását Rómával közölte²¹; illetve amikor 1614-ben megérkezett Rómába Balásfi Tamás győri őrkanonok bemutató levele a boszniai püspökségre²². A Szentszék az általa 1610-ben megerősített Telegdy továbbra is boszniai püspöknek tekintette (noha ezt a királyi kegy 1613-ban váradi, 1619-ben nyitrai püspökké, végül 1644-ben kalocsai érsekké emelte anélkül, hogy pápai megerősítésnek nyoma lenne). Így a koadjutornak megválasztott Matić nem a boszniai, hanem a scardonai címre (amelyre ekkor a magyar király még nem tartott igényt) kapott kinevezést, s a boszniai püspökség területén 1618-tól haláláig (1625) Telegdy püspök távollétében adminisztrátorként működött.²³ Matić püspök egyébként pozsegi iparos-kereskedő családból származott, életéről keveset tudunk. Püspökként főleg a plébános-kinevezések ügyében került összetűzésbe rendtársaival,²⁴ amely kérdés a középkori pápai kiváltságokra épülő és a török uralom viszonyaihoz alkalmazkodó boszniai ferences egyházmodell, illetve a trienti katolicizmus püspök-centrikus egyházképeinek tipikus ütközési területe a XVII. századi hódoltsági egyháztörténelemben.²⁵ Matić jellegzetes hódoltsági missziós püspök volt: tevékenysége súlypontját a több éves (esetünkben öt éves) vizitációs körútja jelentette, amely Bosznián kívül Szlavóniára, Szerémségre (egészen Belgrádig és Szendrőig), Baranyára (Pécsig) és a dalmát területekre terjedt ki, s így a Matić-féle vizitáció öleli fel az eddig ismert egyházlátogatások közül a legnagyobb területet. Állandó rezidenciája tulajdonképpen nem is volt egészen 1624-ig, amikor Fojnicán telepedett le, ahol már a követ-

21 Horvat, Karlo: Novi historijski spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja. = Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 21 (1909) 331-333. 339-342. p. (A továbbiakban: Horvat, 1909.)

22 Fraknoi, 1895. 330. p.

23 Fraknoi, 1895. 331. p.; HC. IV. 119. p.; Buturac, 1970. 69-70. p.; Galla Ferenc: Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai. Bp., 1940. 77-83. p. (A továbbiakban: Galla, 1940.); ld. még az általunk közölt 1624-es jelentés bevezető részét.

24 Buturac, 1970. 70-72. p.

25 Džaja, 1984. 193-195. p.

kező évben meghalt. Lelkipásztori munkájáról, vizitációiról, amelynek részletes ismertetése az 1624-es jelentés, mindeddig alig tudunk valamit.

Maticnál lényegesen ismertebb az őt követő Toma Ivković alakja.²⁶ Fontos rendi tisztségek (kétszer provinciális) után nyert kinevezést Matic utódként 1625-ben a scardonai püspöki címre s adminisztrátorként megkapta a boszniai és az azzal szomszédos főpásztor nélküli területek feletti joghatóságot.²⁷ A kúria így kívánta elkerülni az újabb vitákat a bécsi udvarral a püspökkinevezés joga körül. Telegdy János lemondása után (1631) azonban az udvar újra érvényesíteni tudta főkegyúri jogát s a Szentszék végül beleegyezett Marnavics Tomkó János (Ivan Tomko Mrnavić) boszniai püspökké történő kinevezésébe.²⁸ Ivković ezzel egyidőben boszniai apostoli vikárius lett, gyakorlatilag apostoli adminisztrátori jogkörrel, amely tisztséget haláláig (1633) töltötte be.²⁹ Az ő működése idején kezdődtek a joghatósági viták a Belgrád székhelyű püspökök (Ivković működése idején Albert Rengjić, Pietro Masarechi) és a boszniai apostoli vikáriusok, illetve püspökök között. Ivković elődjéhez hasonlóan szintén öt éven keresztül folyamatosan úton volt Boszniában és Szlavóniában (1626-1630), melynek során összesen 34 479 főt bérmált meg.³⁰

A harmadik scardonai püspök Pavao Posilović sorsa két elődjétől meglehetősen eltérően alakult. Itáliai tanulmányok után Boszniába visszatérve rendjében tanított, majd 1642-ben a Szentszék scardonai püspökké nevezte ki, s 1644-ben rábízta a török uralom miatt üresedésben lévő horvát egyházmegyék (Knin, Risan, Krbava),

26 Életrajza: Šalić, Jurica: Život i djelo biskupa fra Tome Ivkovića. = Nova et vetera, 33 (1983) 125-150. p. (A továbbiakban: Šalić, 1983.)

27 Šalić, 1983. 129-134. p.

28 Galla, 1940. 84-88. p.

29 Šalić, 1983. 135. p.; Čapkun, Petrus: De organisatione curae pastoralis franciscanorum apud Croatorum gentem. Sibenici, 1940. 124. p. Elfogadjuk Čapkun érvelését, aki szerint a boszniai apostoli vikáriusok (mind a két XVII. századi, Toma Ivković és Jeronim Lučić, mind az 1735 és 1881 között működötek) a mai értelemben vett apostoli adminisztrátoroknak tekintendöek kánonjogi szempontból. (Uo. 113-128. p.); Ld. még: Naz, Robert: Vicaire apostolique. In: Uő. (dir.): Dictionnaire de droit canonique. VII. Paris, 1965. 1479-1487. c. (itt: 1481-1482. c.)

30 Buturac, 1970. 72-77., 81-84. p.; Šalić, 1983. 138-150. p.

illetve a dalmát egyházmegyék (Zara, Spalato, Nona, Traù) hódolt részein található plébániák adminisztrációját, amely területeket a macarscai egyházmegyével együtt 1644-45 folyamán be is járt.³¹ (Ekkorra a boszniai püspökség ügye Toma Mrnavić kinevezésével már megoldódott).³² Posilović személye 1647-ben került újra szóba a Propaganda Kongregáció ülésén, amikor a bíborosok a Maravić boszniai és Ibrišimović belgrádi püspökök közti elmérgesedett szlavóniai határvitát akarták egy ideiglenes megoldással áthidalni: Posilovićot az 1648. január 7-i egyezés értelmében Szlavónia apostoli vikáriusának javasolták.³³ Posilović kinevezését 1648. március 11-én kapta meg, s még abban az évben hozzáfogott a szlavóniai és a dunántúli plébániák vizitációjához (ez utóbbiakat Ibrišimović külön engedélyével kereste fel).³⁴ Ibrišimović halála (1650) után Maravić az 1648-as megállapodást semmisnek tekintve kiszorította Posilovićot Szlavóniából, felajánlván neki a duvnói püspökséget, amelyet végül mégsem adott át.³⁵ Posilović így gyakorlatilag egyházmegye nélkül maradt, ugyanis a kandiai háború miatt a scardonai püspökség és a hódolt Észak-Dalmácia teljesen elpusztult, 1648-ban még a területet pasztoráló visováci ferences kolostor szerzetesei is menekülni kényszerültek.³⁶ Szorult helyzetén végül a Szentszék úgy próbált meg segíteni, hogy 1655-ben áthelyezte a duvnói püspökségre a scardonai egyházmegye adminisztrációjának megtartásával. 1656 végén vagy 1657 elején hunyt el.³⁷

31 Életrajza: Kolendić, Petar: Fra Pavao Posilović i njegovo „Nasladjenje”. = Rad JAZU, 206 (1915) 168-217. p.; Mandić, 1936. 63-71. p.; Kinevezéseire ld. még: HC. IV. 307. p.; vizitációjára ld.: 1645-ös jelentés (jelen közlemény, Források III.)

32 Buturac, 1970. 88-90. p.

33 Premrou, 1925. 46-47. p.

34 Buturac, 1970. 102-103. p.

35 Buturac, 1970. 104. p.

36 Jačov, Marko: Le guerre Veneto – Turche del XVII secolo in Dalmazia. = Atti e Memorie della società Dalmata di Storia Patria, 20 (1991) 41-42. p.; Uő.: Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645-1669). I. Città del Vaticano, 1992. 74-78., 142., 262. p. (A továbbiakban: Jačov, 1992.); Soldo, Josip Ante: Samostan Majke od Milostí na Visovcu. = Kačić 2 (1969) 170-173. p.

37 Mandić, 1936. 70. p.

Posilović halála után a Szentszék az egyházmegye pusztulása miatt több scardonai püspököt nem nevezett ki, hanem a macarscai püspököket bízta meg Scardona adminisztrációjával (1673-ban Marijan Lišnjićet, 1686-ban Nikola Bjankovićot). A visszafoglaló háborúk folyamán Scardona velencei uralom alá került (1684), s egy VIII. Sándor pápától kapott kiváltság alapján püspökét (a macarscai püspökkel együtt) a velencei szenátus nevezte ki. Első felszabadulás utáni püspöke, Gregorio Civallesi 1698-ban nyerte el pápai megerősítését. A püspökség 1828-ban szűnt meg és vált a sebenicói egyházmegye részévé.³⁸

Mint azt már többször említettük, a hódoltsági missziós püspökök pasztorációs tevékenységének súlypontja - elsősorban a török uralom sajátos feltételrendszerének köszönhetően³⁹ – az egyházlátogatás volt. A körutak eredményeként készített beszámolók, amelyeket különböző szentszéki levéltárak (elsősorban a Congregatio de Propaganda Fide archivuma) őriznek, a hódolt területek történetének legértékesebb forrásai közé tartoznak. Három apostoli vizitátortól és tizenkét missziópüspöktől ismerünk hosszabb-rövidebb vizitációs jelentéseket a vizsgált területről, amelyek túlnyomó többségét a horvát (kisebb részét a magyar) történetírás már publikálta. A pápai küldöttek közül Antonio Velislavi és Ignazio Allegretti albán papok 1607-es,⁴⁰ Bartol Kašić raguzai jezsuita 1612-13-as és 1618-20-as,⁴¹ illetve Pietro Masarechi antivari érsek 1623-24-es útjáról⁴² maradtak fenn beszámolók.⁴³

38 HC. IV. 307. p.; HC. V. 346. p.; Sella, Pietro – Vale, Giuseppe: *Rationes decimarum Italiae nei secoli XII e XIV.* (Venetiae – Histria, Dalmatia). Città del Vaticano, 1941. XLI-XLIV. p.

39 Ezekre a körülményekre ld.: Balogh, Joseph: *Existenz und Rechtslage der Katholischen Kirche in Ungarn zur Zeit der Türkenherrschaft.* Roma, 1939.

40 Az 1629-30-ban kelt anoním beszámoló: Fermendžin, Eusebius: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica. Zagrabiae, 1892.* 390-391. p. (A továbbiakban: Fermendžin, 1892.)

41 Vanino, Miroslav: *Autobiografija Bartola Kašića.* = *Gradja za povijest književnosti hrvatske,* 15 (1940) 34-56., 69-110. p., (ugyanaz töredékesen: Fermendžin, 1892. 342-366. p.); *Uč.: Predlozi Bartola Kašića Svetoj Stolici za spas i procvat katoličanstva u Turskoj (1613. i 1614.)* = *Croatia Sacra,* 4 (1934) 217-254. p.; Balázs Mihály – Fricsy Ádám – Lukács László – Monok István: *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók. I/1-2. 1609-1625.* Szeged, 1990. passim. (A továbbiakban: Balázs etc., 1990.)

42 Draganović, Krunoslav: *Izvešće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624.* = *Starine,* 39

A boszniai püspökök, illetve apostoli adminisztrátorok és vikáriusok beszámolóí közül ismerjük Franjo Baličević jelentését (1600),⁴⁴ Antun Maticét (1624),⁴⁵ Toma Ivkovićét (1630),⁴⁶ Jeronim Lučićét (1638),⁴⁷ Marijan Maravićét (1655),⁴⁸ és Nikola Ogramićét (1675)⁴⁹. A belgrádi székhelyű püspökök közül hárman hagytak ránk vizitációs beszámolót: Pietro Masarechi (1632),⁵⁰ Marin Ibrišimović (1649)⁵¹ és Matej Benlič (1658, 1664, 1672)⁵². Meg kell említeni még Pavao Posilović scardonai püspöknek és szlavóniai apostoli vikáriusnak (1648)⁵³ és Petar Nikolićnak,

(1938) 1-48. p.

- 43 Szándékosan nem említjük a többi balkáni apostoli vizitátor (pl. Aleksandar Komulović, Pietro Cedolini, Marino Bizzi, stb.) nevét, akik a hódolt Balkán más területein működtek.
- 44 Hodinka Antal: Tanulmányok a bosnyák-djakovári püspökség történetéből. Bp., 1898. 103-114. p.; Horvat, 1909. 68-75. p.
- 45 Ld. jelen közlemény, Források I.
- 46 Draganović, Krunoslav: Izvješće fra Tome Ivkovića, biskupa skradinskog, iz godine 1630. = Croatia Sacra, 4 (1934) 65-78. p.
- 47 Draganović, Krunoslav: Biskup fra Jeronim Lučić, njegovo doba i njegovo izvješće Svetoj Stolici o prilikama u Bosni i Slavoniji (1638). = Croatia Christiana Periodica, 6 (1982) n. 10. 73-99. p.
- 48 Jačov, 1992. I. 544-565. p.
- 49 Jelenić, 1918. 132-152. p.
- 50 Archivio Storico di Propaganda Fide (A továbbiakban: AFP), Visite e Collegi Vol. 10. fol. 1-29. A jelentés tudomásunk szerint kiadatlan, publikációját mi tervezzük. Ismerteti: Buturac, 1970. 78-80. p.
- 51 Zach, Krista: Die Visitation des Bischofs von Belgrad, Marin Ibrišimović in Türkisch-Ungarn (1649). = Ungarn-Jahrbuch 8 (1977) 1-31. p. (a jelentés: 29-31. p.); Kiadta még: Fermendžin, 1892. 467-468. p.
- 52 Az 1658-as (tkp. 1651-1658) jelentést két helyen publikálták: Borsa Iván - Tóth István György: Benlich Máté belgrádi püspök jelentése a török hódoltság katolikusairól 1651-1658. = Levéltári Közlemények, 60 (1989) 83-142. p.; Jačov, 1992. I. 619-670. p.; magyarul részletes ismertetése: Gyetvai Péter: Egyházi szervezés (főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén). München, 1987. 112-125. p.; az 1664-es jelentés: Fermendžin, 1892. 508-512. p.; az 1672-es jelentés: Tóth István György: Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania 1627-1707. Budapestini, 1994. 177-182. p. (A jelzett kötetben közzétett missziós jelentések a püspöki jelentésekhez hasonlóan a hódoltsági területek történetének legfontosabb forrásai közé tartoznak.)
- 53 Ld. jelen közlemény, Források IV.

a zágrábi püspök szlavóniai vikáriusának (1660)⁵⁴ Szlavóniában végzett egyházlátogatásait. A macarscai püspökök relációi között a legfontosabbak Marijan Lišnjić 1672-es jelentése,⁵⁵ illetve Nicola Bjanković beszámolója a XVII. század elejéről.⁵⁶

A vizitációs jelentések mellett igen fontosak a püspökök által Rómába küldött „ad limina” jelentések, ugyanis ezek nem csak kiegészítik az előző forráscsoportot, hanem – mint az a közölt forrásból is nyilvánvaló – sok esetben a két típust nem is lehet különválasztani. V. Sixtus 1585-ben tette kötelezővé valamennyi katolikus főpásztor számára, hogy meghatározott időközönként (az egyházmegye Rómától való távolságától függően 3, 4, 5, vagy 10 évente) Rómába jöjjenek és egyházmegyéjük állapotáról beszámoljanak (*Visitatio Sacrorum Liminum Apostolorum*). 1588-tól a püspökök a jelentéseket az 1564-ben alapított *Congregatio Concilii*-nek voltak kötelesek betérjeszteni, amely ezeket revideálta, megválaszolta és megőrizte.⁵⁷ A jelentések a *Congregatio Concilii* levéltárának a Vatikáni Titkos Levéltárban elhelyezett *Relationes Dioecesium* fondját alkotják, mintegy 1090 doboz terjedelemben. A kongregáció által a püspökök jelentéseire adott válaszok regesztrumait viszont nem a Vatikáni Titkos Levéltárban, hanem a *Congregatio pro Clericis* (a *Congregatio Concilii* utóda) levéltárában találjuk.⁵⁸

54 Fermeňđin, 1892. 492-698. p.; Barlé, Janko: *Popis župa u donjoj Slavoniji od god. 1660. = Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva*. 9 (1907) 161-172. p.

55 APF, *Scrittura Originali riferite nelle Congregazioni Generali* (a továbbiakban: SOCG) Vol. 436. fol. 472-522. Ismerteti: Pandžić, Bazilije: *Marijan Lišnjić makarski biskup (1609-1686). = Nova et vetera*, 27 (1977/1) 34-41. p.

56 Jerković, R.: *Pastirski pohodi Nikole Bjankovića biskupa makarskog po Dalmaciji, Bosni i Hercegovini. (Izvešća godine 1703. i 1706., dnevnici 1706. i 1710.)* Sarajevo, 1942.; 1716-os jelentésének töredékes közlése: Jacsov, Marko: *Szpiszi Tajnog Vatikanszskog Arhiva XVI-XVIII veka*. Beograd, 1983. 213-218.p. (A továbbiakban: Jacsov, 1983.)

57 Rabikauskas, Paulus: *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae. I. Romae*, 1971. XXVI-XXVIII. p.

58 Pásztor, Lajos: *Guida delle fonti per la storia dell’America Latina negli archivi della Santa Sede e negli archivi ecclesiastici d’Italia*. Città del Vaticano, 1970. 151-153. p.

A magyar egyháztörténetírás az elsők között figyelt fel az „ad limina” jelentések igen komoly forrásértékére, és Vanyó Tihamér jóvoltából 1933-ban az egész magyar anyag publikációja megtörtént.⁵⁹ Az európai történetírásban az elmúlt évtizedekben nagymértékben megnövekedett az érdeklődés a püspöki jelentések iránt, s a forrásanyag komoly előnyeit (átfogó szempontok, összefoglaló jelleg, nagyobb területi egységek vizsgálatának lehetőségé) kiaknázva igen nagyszámú forrásközlés és tanulmány látott napvilágot.⁶⁰

A három tárgyalt missziópüspökségre vonatkozó „ad limina” jelentések publikációja – a vizitációs beszámolókhöz hasonlóan – gyakorlatilag megtörtént,⁶¹ így az általunk közzétett jelentések ezt a forráscsoportot egészítik ki. A három scardonai püspöktől mindössze négy reláció maradt fenn, s az ezt követő széküresedés miatt a XVII. századból nincs több jelentés.⁶² A főpásztorok közül csupán Posilović látogatott el személyesen mindkét alkalommal az Örök Városba, először 1645 nyarán,⁶³ majd 1650 őszén⁶⁴. Két elődje a hosszú útra nem vállalkozott, így prokurá-

59 Vanyó Tihamér: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600-1850. Pannonhalma, 1933. (A továbbiakban: Vanyó, 1933.); Ld. még: Huszár Elemér: *A visitatio liminum*. Bp., 1904.

60 Cárcel Ortí, Milagros – Cárcel Ortí, Vicente: *Relaciones sobre el estado de las diócesis valencianas*. I. Valencia, 1989. 81-89. p. Ennek a forráskiadványnak a bevezetője (21-229. p.) a legmodernebb és legalaposabb diplomatikai, módszertani és historiográfiai áttekintés az „ad limina” jelentésekről.

61 Boszniai püspökség: Vanyó, 1933. 74-84. p.; belgrádi püspökség: Vanyó Tihamér: *Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól 1649-1673*. = *Levéltári Közlemények*, 42 (1971) 323-339. p.; macarscai püspökség: Kovačić, Slavko: *Najstariji izvještaji o stanju makarske biskupije u tajnom vatikanskom arhivu (1626.-1658.)*. Split, 1975.; Pandžić, Bazilije: *Izvjestaji makarske biskupije sačuvani u tajnom vatikanskom arhivu*. = *Nova et vetera*, 30 (1980) 139-192. p.

62 Archivio Segreto Vaticano, Congregatio Concilii, Relationes Dioecesium Vol. 723: Scardonensis 1624, 1630, 1645, 1648. Ezt követően az első jelentés Matej Ivaniševićtől származik (1719). A dalmát püspököknek háromévente kellett Rómába menniük, de a scardonai püspökség esetében (a török uralom miatt) ez nem volt egyértelmű. Ezt bizonyítja a római hivatal biznyaltalansága is: 1645-ben a 15. quadrienniumra, 1650-ben pedig a 22. trienniumra adtak igazolást.

63 Mandić, 1936. 66. p.

64 Erről tanuskodik a két igazolás, amelyek szerint személyesen kereste fel a Szent Péter és a

torok útján terjesztették be jelentéseiket a kongregációnak.⁶⁵ A kongregáció válszai közül mindössze az 1630-as jelentésre írottat találtuk meg.⁶⁶ Az 1645-ös látogatás alkalmából kibocsájtott levélre ugyan történik utalás a jelentés összefoglalásán, de a regisztrumkötetekből az 1643-1648 évek hiányoznak.⁶⁷

Mint említettük, a négy jelentés jellegében és terjedelmében nagyon különbözik egymástól. A leghosszabb és a legtartalmasabb kétségkívül Antun Matić 1624-es jelentése. Ez tulajdonképpen egy vizitációs jelentés ötéves egyházlátogatási körútról, s így sokkal inkább a Propaganda Kongregációnak küldött beszámolókkal, mint más korabeli „ad limina” jelentésekkel mutat rokonságot. Az itinerarium 1613-ban kezdődik, s mivel útját ötévesnek mondja, valószínűleg 1618-ban érhetett véget. A püspök Rómából indulva az Adrián át érkezett a dalmát partokra, a hódolt dalmát területeket északról dél felé haladva Visovactól Livnóig járta be. Innen Rámán és Fojnicán át Szlavóniába ment, majd Pécsen és a Baranyán át a Szerémség felé jött vissza. A Szerémségből Belgrádba és Szendrőre utazott, majd újra Szlavóniát érintve Kelet-Boszniába ment. A bosnyák krajinákból dél felé Fojnicának kerülvé bejárta a közép- és kelet-boszniai kolostorokat és a hozzájuk tartozó plébániákat; útját Fojnicán fejezte be. Az utazásról készült hosszú beszámoló igen értékes körképet nyújt a hódolt Balkán északnyugati területeiről Visovactól Szendrőig és Pécestől Rámáig XVII. század második évtizedéből.

Adatainak elemzése természetesen csak több jelentés és egyéb vonatkozó források egybevetésével lehetséges, amelyre itt nincs módunk. Az alábbiakban csupán jelezni szeretnénk néhány információ-típust, amelyekre a beszámolóban számítani lehet. Matić mindenekelőtt saját tevékenységéről kívánt számot adni, így leírása

falakon kívüli Szent Pál bazilikát. (Az iratok a jelentésekhez mellékelve).

65 Matić 1624. május 15-én Scardonán kelt levelében megbízta Don Luca Salinatét, egyházmegyéje papját, a látogatás elvégzésével. Ivković a Rómában tartózkodó Nikola Kačić macarcsai egyházmegye papnak adott ugyanilyen értelmű megbízatást 1630. március 15-én Fojnicán kelt megbízó-iratában. (Mindkettő mellékelve a jelentésekhez.)

66 Ld. jelen közlemény, Források II.

67 Crovella, Hercules: De Libro Visitationum Sacrorum Liminum. In: Sacra Congregazione del Concilio. (Quarto centenario della sua fondazione.) Città del Vaticano, 1964. 428. p.

alapján képet kaphatunk egy missziópüspök mozgalmas életéről. Mivel a vizitáció alatt (1613-1618) nem volt állandó székhelye, ezért folyamatosan utazott. Egy helyen hosszabb-rövidebb ideig (néhány naptól kezdve akár kilenc hónapig is) tartózkodott. A pasztoráció fontos elemét alkotta, hogy mindenütt személyesen prédikált, tanította a népet, püspöki misét mutatott be (már ahol erre lehetőség volt). Mivel ezeken a vidékeken püspök igen ritkán járt, ezért nagyszámú hívőt (sokszor felnőtteket és öregeket) bérmált. Ahol nem volt pap (főleg Szlavóniában), ott megpróbált a helyzeten segíteni új plébános kinevezésével, s az utánpótlásról a bosnyák kolostorokban végzett papszentelésekkel gondoskodott. A beszámolót viszontagságainak leírása színesíti: általában egy ferencessel utazott, néha a vidék katolikusai is elkísérték. Többször került összetűzésbe a helyi lakossággal és a törökökkel (Szlavóniában és a Szerémségben), s ilyenkor az erdőbe vagy a mocsárba menekült haragjuk elől. Sokat időzött Belgrádban, mivel ezt a várost tartotta a török birodalom legbiztonságosabb helyének.

A bejárt vidékeken a plébániahálózat és a papság összetétele igen különböző képet mutat. A hódolt Dalmáciában és Boszniában a klérus kizárólag a bosnyák ferencesekből állt. Az egyes kolostorok alá meghatározott plébániák tartoztak, amelyeket a kolostor gvardiánja által kinevezett és a püspök által megerősített ferences plébánosok láttak el.⁶⁸ Szlavóniában és főleg a Szerémségben a bosnyákoknak meg kellett osztozniuk a világi papsággal, ami állandó konfliktusokhoz vezetett. Esetünkben a világi papok a ferences Maticót nem ismerték el püspöküknek. Pécsent ekkor tüntek fel a hódoltsági lelkipasztorokadásnak új lendületet adó jezsuita misszionáriusok, akikre a püspök nagy várakozással tekintett.⁶⁹ A hódoltság vallási életének egyik neuralgikus pontja a templomok kérdése volt, elsősorban az oszmán törvényhozás status-quo rendelete alapján.⁷⁰ Az 1610-es években Maticó a bejárt

68 A ferences plébániák jegyzéke a vizsgált korszakban: Pandžić, Bazilije: *Relatio de Provincia Bosnae Argentinae O.F.M. an. 1623 S. Congregationi de Propaganda Fide exhibita.* = *Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu*, 1-2 (1965) (Mandićev Zbornik) 211-233. p. (itt: 218-226. p.) (A továbbiakban: Pandžić, 1965.); ld. még Džaja, 1984. 193-195., 203-204. p.

69 Az ő működésükre ld. Balázs etc., 1990. passim.

területeken igen kevés templomot talált. Dalmáciában volt ugyan egy-két épület, de még az oltáriszentséget sem őrizték bennük a töröktől való félelem miatt. Szlavóniában a tizenötéves háborúban pusztultak el a templomok, amelyek közül néhányat (pl. Pozsegán) Matic felépíttetett és felszerelt. Boszniában a kolostorokon kívül alig volt templom, a ferencesek hordozható oltáron az erdőkben és a hegyekben miséztek.

A hívőkről közölt információk sorában igen fontosak a demográfiai adatok. Sok helyen megadja az egyes plébániák katolikusainak, illetve a megbérmáltaknak a számát. Ezeknek a becslt adatoknak a felhasználásában óvatosságra int az a tény, hogy a boszniai katolikusok összlétszámát 30000-re teszi, míg más források 100 000 és 300 000 közötti számról beszélnek a XVII. században.⁷¹

Nagyon markáns az a különbség, amely az egyes plébániák híveinek jellemzéséből egész területekre vonatkozóan kirajzolódik. A boszniai katolikusok igen vallásosak, buzgók és a hit dolgaiban jártasak. Ezt a korabeli európai mércével mérve sem lebecsülendő összképet, amely a ferencesek lelkipásztori és kulturális jelenlétének eredménye, más források adatai is megerősítik.⁷² Sokkal rosszabb benyomást gyakorolt Maticra a többi terület népi vallásossága. A bosnyák krajínakban a férfilakosság zöme katonáskodott, erről a foglalkozásról a püspök sem tudta lebeszélni őket. Dalmácia hódolt részein a nép rendkívül durva, barbár, rablással foglalkoztak. Mindez érthető, hiszen a vidék állandó csetepaték, csapatvonulások színtere volt a XVI-XVII. században, a lakosság főleg menekültekből, török zsoldban álló katonákból állt.⁷³ A kép lesújtó Szlavóniában is, de más okok miatt. Az

70 Džaja, 1984. 185-186. p.

71 Draganović, Krunoslav: *Katolička Crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas.* = *Croatia Sacra*, 4 (1934) 203. p.; Džaja, 1984. 168. p.; érdekes körülmény, hogy az 1623-as ferences jelentés írója is 30 000 katolikust említ Boszniában, amit utána más kéz kijavít 300 000-re. (Pandžić, 1965. 216. p.)

72 Džaja, 1984. 212-214. p.

73 A dalmáciai belső területek lakosságának jellemzése a XVIII. századi püspökök jelentéseiben is hasonló. Ld.: *Archivio Segreto Vaticano, Congregatio Concilii, Relationes Dioecesium*, Vol. 730: *Sibenicensis* 1726, 1734.

íteni lakosság a paphiány miatt a katolikus vallásgyakorlattól eltávolodott, szentségnek csak a keresztséget fogadták el. Matic több helyen bérálni sem tudott emiatt, ugyanis ezt a hívek újrakeresztelésnek gondolták, s egy Velika környéki faluban az a babona terjedt el, hogy mind a bérálás, mind a hamvazószerdai hamuval való megkenés válást okoz a házaspár között. Ezenfelül szinte sehol sem fogadták el a gregorián naptárreform bevezetését⁷⁴. Ezek a jelenségek (különösen a szentségi gyakorlat és tudat eltűnése) jellegzetes tünetei a főpásztor és sokszor helyi lelkipásztor nélküli közösségek válságának. Az interkonfessionális viszonyokra aránylag kevés adatot találunk a jelentésben. A más vallású (szerb orthodox, muzulmán, Baranyában protestáns) lakosságot ugyan megemlíti, konkrét összetűzésről azonban csak egy helyen beszél részletesebben. Ez Belgrádban történt, amikor a szerb püspök (vladika) joghatósági és adókvetési gyakorlata ellen a katolikusok a török bírósághoz fordultak, amely Gasparo Graziani bécsi török követ közbenjárására és 50 scudi lefizetése után a vladikának megtiltotta a katolikusok zaklatását. „A törökök annak adnak igazat, akinek több a pénze” – zárja le a kérdést Matic. Ezzel gyakorlatilag a probléma lényegére tapintott: a hagyományosan rossz katolikus-orthodox viszony okát az újabb történetírás éppen a török hatóságoknak a két felet egymás ellen kijátszó valláspolitikájában látja, amely sokszor mesterségesen gerjesztve a feszültségeket ezekből nem kis anyagi haszonhoz és pozícióelőnyhöz jutott.⁷⁵

A másik három jelentés lényegesen rövidebb és ennél fogva egységesebb is. Az 1630-as Ivković-féle jelentés felsorolja a scardonai püspökség hat plébániáját, fontos adatokat szolgáltatva ezzel az igen kevésbé ismert hódolt Észak-Dalmácia történetéhez. A jelentés végén felsorolt esetek a velencei-török határvidék népi vallásosságának jellegetes problémái, amelyekre választ, illetve feloldozásukra felhatalmazást kap a kongregáció válaszában. Posilović 1645-ös jelentése csupán rövid összefoglaló egy, az egész hódolt Dalmáciát átfogó egyházlátogatás végeredmé-

74 A gregorián naptárreform szlavóniai sorsára ld.: Buturac, 1970. 182-183. p.

75 Džajca, 1984. 207-212. p.

nyeiről, míg az 1648-as beszámoló egy szlavóniai és dél-dunántúli bérmakörút adatainak közlése⁷⁶. Ez utóbbi érdekes adalék a Dunántúl hódoltság-kori egyháztörténetéhez, ugyanis ez az egyetlen ismert adat balkáni missziópüspök somogyi tevékenységére.

Végül néhány gondolat a szövegek közléséről. Az általam publikált négy jelentés legjobb tudomásom szerint kiadatlan, bár hibás töredékeket közölt belőle Marko Jačov,⁷⁷ s a Dalmáciára vonatkozó adataikat említi Slavko Kovačić és Karlo Kosor⁷⁸. A szövegek átírásában a római Institutum Historicum Societatis Jesu által kibocsátott szabályzatot vettem figyelembe,⁷⁹ az alábbi kiegészítésekkel. A teljesen következtelen helyesírást megtartottam. Szövegkritikai jegyzeteket csak olvasati problémák esetén használtam, ugyanis a nagyszámú pongyolaság miatt ezek igen nagy helyet foglaltak volna, s a szövegekben értelemmódosító javítás nem található. A nyilvánvaló elírásokat [!] jellel jelöltem. A központozásban a vesszőket lehetőleg a mai olasz helyesírásnak megfelelően módosítottam, a mondatok szerinti tagolást azonban megtartottam. A tőszámneveket mindig arab számmal, a sorszámneveket pedig betűvel jelöltem (kivéve dátumban és triennium-quadriennium előtt). A „turchi” szót mindig kisbetűvel írtam a „christiani”, „scismatici” stb. mintájára, ugyanis ezekben a balkáni jelentésekben felekezeti és nem etnikai megnevezésekkel találkozunk. Mivel az „ad limina” jelentések eredeti helyükről kiemelve, egyházmegyénként kronológiai sorrendben találhatóak, ezért az eredeti lap-számozásnak nincs többé funkciója, így nem is tüntettem fel. Az egykori magyarországi helyneveknél a jegyzetben először az 1910-es (illetve a magyar), utána az

76 Az 1648-as jelentésből egy szinte betihív, ugyanazon kéz által írt példány található a Propaganda Kongregáció levéltárában: APF, SOCG, Vol. 267., fol. 380.

77 Jacsov, 1983. 10-14., 25., 48-49. p. Az önkényes szövegcsontkítás (a Matić-féle reláció kb. négyötödét elhagyja) és az olvasati hibák mellett az 1624-es és az 1645-ös jelentéseket rosszul keltezi, az 1648-ast pedig nem említi.

78 Kovačić, Slavko: Crkva na skradinsko-kninskom području u XVII. stoljeću prema izvještajima skradinskih biskupa Svetoj Stolici. = *Croatica Christiana Periodica*, 1 (1977) 24-27. p.; Kosor, 1979. 138-139. p.; az 1648-as jelentés APF-beli változatára: Buturac, 1970. 103. p.

79 *Normae pro edendis „Monumentis Historicis Societatis Jesu”*. Roma, 1962. 1-5. p.

1974-es alakot közöltük, (amennyiben a kettő megegyezik, akkor csak egyszer említem).⁸⁰ Az 1648-as somogyi jelentés helyneveit a jelentés írója nagyon eltorzította, s mivel más egyházi forrást (egy jezsuita jelentés kivételével⁸¹) nem ismerünk a vidékről, így az azonosítás kevés sikerrel járt. Itt szeretnék köszönetet mondani P. Lukács Lászlónak és Fazekas Istvánnak a jelentések összeolvasásában nyújtott segítségért.

80 A helynevek azonosításához a helységnévtárakon kívül az alábbi munkákat forgattuk. Az egész egykori Jugoszlávia területére: Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji 1974. Zagreb, 1975.; Boszniára: Draganović, Krunoslav: Katalog katoličkih župa XVII. veka u Bosni i Hercegovini. = Croatia Sacra 13-14 (1944) 89-126. p. (különösen 121-126. p.); Szlavóniára: Buturac, 1970.; Heller, Georg - Nehring, Karl: Comitatus Sirmiensis. München, 1973.; Heller, Georg: Comitatus Poseganensis. München, 1975.: Uő.: Comitatus Veroecensis. München, 1976.; Somogyra: Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp., 1960.; Okányi Pál: Somogy megyének közigazgatása a török uralom alatt és után a megye visszaállításáig. In: A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium Értesítője az 1891-92. isk. évről. Kaposvár, 1892. 3-34.p (itt: 5-11. p.); Végh József – Papp László (szerk.): Somogy megye földrajzi nevei. Bp., 1974.; Velics Antal – Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. I-II. Bp., 1886.

81 P. Horváth János beszámolója az andocsi jezsuita misszió működéséről [1647]. Magyar Országos Levéltár, E 152, Magyar Kamara Archivuma, Acta Jesuitica Registrata, Collegium Jauriense, fasc. 2. 46-49. p. Hibásan, rossz jelzettel kiadta: Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai. (1554-1760). Veszprém, 1947. 192-198. p.